

DOROTA CZERWIK (IA UW)

„WOŁANIE DO ŻYJĄCYCH” – INSKRYPCJA Z GROBOWCA MEREFNEBEFA Z SAKKARY *
(PL. 22-24)

Teksty „wołania do żyjących”¹ z okresu Starego Państwa po raz pierwszy zostały zebrane i opublikowane w 1938 roku przez J.S. Garnot². Rewizją tych tekstów w roku 1992 zajęła się M. Lichtheim³. Przedstawiła ona także ewolucję tego typu inskrypcji od Starego Państwa, aż po czasy saickie⁴.

W okresie Starego Państwa „wołanie do żyjących” było umieszczane w grobach dostojników, jako część składowa większego tekstu – na fasadzie kaplicy grobowej lub w jej wnętrzu⁵. Znamy jeden przykład, gdzie prócz ścian fasady kaplicy, tekstem „wołania do żyjących” ozdobiono sarkofag zmarłego⁶. W czasach Średniego Państwa takie inskrypcje najchętniej umieszczano na stelach⁷, natomiast w Nowym Państwie znajdujemy je również na posągach⁸, podobnie jak w III Okresie Przejściowym czy

Okresie Późnym⁹.

Teksty określone mianem „wołania do żyjących” powstały na bazie formuły ofiarnej – czyli modlitwy o ofiary¹⁰. Zawierają one przesłanie pozostawione przez zmarłego (właściciela grobu, sarkofagu, steli czy posągu) dla ludzi, którzy w przyszłości – celowo, bądź przypadkowo – znajdą się w pobliżu tej inskrypcji. W ramach tych inskrypcji wyróżniano tzw. „wołanie do przechodniów”¹¹ – czyli do ludzi, którzy przypadkowo będą przechodzili obok danego grobu, z prośbą o złożenie ofiary, zmówienie modlitwy lub przynajmniej wspomnienie imienia zmarłego. Podobne prośby kierowano w tzw. „wołaniu do specjalistów”¹² – czyli do ludzi odpowiedzialnych za wypełnianie kultu grobowego. Nieco inny charakter ma „wołanie do odwiedzających”¹³. Według E. Edel’a

* Pragnę wyrazić gorące podziękowania dla profesora Karola Myśliwca za udostępnienie mi niepublikowanych materiałów, jak również za cenne uwagi dotyczące wstępnej wersji tego artykułu. Równie serdecznie dziękuję doktorowi Kamilowi Kuraskiewiczowi za wykonanie i udostępnienie mi przerysów inskrypcji z fasady grobowca Merefnebefa. Wyrazy wdzięczności kieruję również na ręce mgr Joanny Popielskiej-Grzybowskiej i mgr Dariusza Niedziółki za pomoc w rozwiązywaniu wątpliwości językowych.

¹ CH. MÜLLER, *Anruf an Lebende*, in: LdÄ, vol. I, Wiesbaden 1975, p. 293-299

² J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants dans les textes funéraires égyptiens des origines à la fin de l'Ancien Empire*, le Caire 1938 (dalej cytowane jako *L'appel aux vivants*).

³ M. LICHTHEIM, *Maat in Egyptian Autobiographies and Related Studies*, Freiburg 1992, p. 155-201 (dalej cytowane jako *Maat*).

⁴ M. LICHTHEIM, *Maat*, p. 155-191. Większość posągów zawierających „wołanie do żyjących” z III Okresu Przejściowego, pochodzących ze skrytki w Karnaku, została zebrana przez G. LEGRAIN, *Statues et statuettes de rois et de particuliers. 3 v.*, Catalogue Général, Cairo 1906-1914. Teksty te zostały ponownie opublikowane przez K. JANSEN-WINKELN, *Ägyptische Biographien der 22. und 23. Dynastie*, Wiesbaden 1985

⁵ J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants*, p. 96

⁶ Grób Ankmahora z Sakkary Patrz J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants*, p. 34-36; K. SETHE, *Urkunden des Alten Reichs*, Leipzig 1933, p. 205,1-8 (dalej cytowane jako Urk I); C.M. FIRTH, B. GUNN, *The Teti Pyramid Cemeteries*, vol. II, Cairo 1926, pl. 58; A. BADAWY, *The tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the Tomb of Ankmahor at Saqqara*, London 1978, p. 43-44; N. KANAWATI, A. HASSAN, *The Teti Cemetery at Saqqara vol II, The Tomb of Ankmahor*, Warminster 1997, p. 63 (dalej

cytowane jako *Ankmahor*).

⁷ Między innymi stele: CG 20538, CG 20093, CG 20748, CG 20567, CG 20061, CG 20026 czy Turyn 1447. Inne przykłady M. LICHTHEIM, *Maat*, p. 161-172

⁸ Najbardziej znane „wołanie do żyjących” z czasów Nowego Państwa wraz z autobiografią znamy z posągu Sennemuta ze świątyni Mut w Karnaku (Urk. IV, p. 411-415). Również wezyr Paser z czasów Ramzesa II na swym posągu umieścił prośbę o modlitwę (KRI III, p. 20). Wyjątkowym miejscem na umieszczenie „wołania do żyjących” jest kamień pochodzący prawdopodobnie z korytarza grobowego z czasów XX dynastii, znajdujący się obecnie w Muzeum Narodowym w Edynburgu (J. ČERNÝ, *A Stone with an Appeal to the Finder*, Studi in Onore di Giuseppe Botti [Orientis Antiqui Collectio vol. VI] Roma 1967, p. 47-50). Równie wyjątkowym miejscem jest 8 pylon w Karnaku, gdzie kapłan zapisał „wołanie do obsługi świątynnej” (KRI IV, p. 288).

⁹ Porównaj przyp. 4

¹⁰ M. LICHTHEIM, *Ancient Egyptian Autobiographies chiefly of the Middle Kingdom. A Study and an Anthology*, Freiburg 1988, p. 5-6

¹¹ H. SOTTAS, *La Préservation de la propriété funéraire dans l'ancienne Égypte*, Paris 1913, p. 65-66; J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants*, p. 24, 44-45, 50-51, 55-57, 64-65

¹² J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants*, p. 20-25, 40-42, 46-47, 66-67, 92-96; H. SOTTAS, *La Préservation de la propriété funéraire dans l'ancienne Égypte*, Paris 1913, p. 67-71

¹³ E. EDEL, *Untersuchungen zur Phraseologie der ägyptischen Inschriften des Alten Reiches*, MDAIK 13, 1944, p. 3-30 (dalej cytowane jako *Untersuchungen*); H. SOTTAS, *op. cit.*, p. 8-42; H. WILLEMS, *Crime, Cult and Capital Punishment (Moalla Inscription 8)*, JEA 76, 1990, p. 27-54

„wołanie do odwiedzających” (*Anreden an die Besucher*) należy oddzielić od „wołania do żyjących”¹⁴, mimo że często łączono w inskrypcjach elementy obu gatunków¹⁵. „Wołanie do odwiedzających” zawierało prośby, by odwiedzający grób nie bezcześcili go wchodząc do środka bez oczyszczenia lub po zjedzeniu rzeczy nieczystych, a także, by go nie okradli oraz nie zniszczyli.

Wołanie do żyjących składało się z trzech podstawowych części. Część pierwsza – inwokacja, precyzowała grupę ludzi, do których kierowano dane przesłanie. Mogli to być wszyscy ludzie, którzy będą przechodzili obok danego grobu, choć często umieszczano w tym miejscu ich dokładniejszą charakterystykę: mieli to być ludzie kochający życie, nienawidzący śmierci. Często kierowano ją do

osób odpowiedzialnych za wypełnianie kultu grobowego – czyli do kapłanów, lektorów, ludzi zajmujących się balsamowaniem, pracowników nekropoli. Najczęściej była to inwokacja bezpośrednia wyrażona wołaczem¹⁶, czasem umieszczano inwokację pośrednią, wyrażaną w 3 os. liczby pojedynczej¹⁷. W tej inwokacji odwoływano się do pozytywnych cech charakteru osób odwiedzających dany grób. W drugiej części przedstawiano korzyści, czekające człowieka po spełnieniu prośby zmarłego¹⁸. Często informacja o możliwości uzyskania konkretnych korzyści poprzedzała prośbę zmarłego w zdaniu warunkowym¹⁹. Część trzecia zawierała prośbę zmarłego o wypełnianie kultu grobowego – o złożenie ofiary, zmówienie modlitwy, odprawienie rytuałów przemienienia dla zmarłego

¹⁴ E. EDEL, *Untersuchungen*, p. 2-3; M. LICHTHEIM, *Maat*, p. 155; *idem*, *Ancient Egyptian Autobiographies chiefly of the Middle Kingdom. A Study and an Anthology*, Freiburg 1988, p. 6

¹⁵ Porównaj Urk I, p. 122,9-123,2 oraz Urk I, p. 215-221

¹⁶ *j nḥw tpjw t3 b3kw mjtyw.j* – „O! Żyjący, którzy jesteście na ziemi, słudzy podobni do mnie...” (Urk I, p. 112,5; 147); *j nḥw tpjw t3 mrrw nḥ msddw hpt* – „O! Żyjący, którzy jesteście na ziemi, kochający życie, nienawidzący śmierci...” (Urk I, p. 268, 11; E. DRIOTON, *Description sommaire des chapelles funéraires de la VI dynastie*, ASAE 43, p. 503.); *j nḥw tpjw t3 sw3.t(j).sn hr jz pn* – „O! Żyjący, którzy jesteście na ziemi, którzy będziecie przechodzili obok tego grobu...” (Urk I, p. 75,8; 122,9; 218,7; 255,9); *j nḥw tpjw t3 q.t(j).sn r jz pn* – „O! Żyjący, którzy jesteście na ziemi, którzy będziecie wchodzili do tego grobu...” (Urk I, p. 252,7); *j rmtw nbw smw m hd jaw m hnt* – „O! Wszyscy ludzie, podróżujący na północ lub na południe...” (Urk I, p. 223,17; 224,12.); *j swt hrw-hbt nb hm-k3* – „O! Wszyscy lektorzy, kapłani ka...” (T.G.H. JAMES, *The Mastaba of Khentika called Ikbekhi*, London, 1953, p. 75 – dalej cytowane jako *Khentika*); *j hrj(w)-hbt rmtw wbt wt rmtw 80 hrt-ntr* – „O! Lektorzy, ludzie z pokoju oczyszczającego, balsamierzy, 80 ludzi z nekropoli...” (Urk I, p. 205,11); *j rmtw nbw n(j)w dw.f.j hrjw-tp 3w n(j)w kt sp3wt sw3.t(j).sn hr jz pn* – „O! Wszyscy ludzie z Dżefa, wielcy nadzorcy innych nomów, którzy będziecie przechodzili obok tego grobu...” (Urk I, p. 76,5-7); *j hmw-k3 n(j)w jm3hw* – „O! Kapłani ka tych, którzy są uhonorowani...” (Urk I, p. 217,15); *j nḥw tpjw t3 mr hmw-ntr nbw hmw-ntr nbw d3 šmt nbw nj hwt-ntr n(j)t hm n(j) nb.(j) hntj jmntjw* – „O! Żyjący, którzy jesteście na ziemi, wszyscy nadzorcy kapłanów, wszyscy kapłani, wszyscy ci od pasa Szesmetet że świątyni Majestatu mego Pana Chenti-Amentu...” (Urk I, p. 119,3-5); *j rmtw 80 wt hq3w hrt-ntr i3wt nbt* – „O 80 ludzi, balsamierzy, nadzorcy nekropoli, wszyscy urzędnicy...” (Urk I, p. 205,1).

¹⁷ *mrrw jnpw pw rmt nb q.t(j).f(j) jm dw3.t(j).f(j) ntr jm* – „Každy człowiek, który wejdzie tam (do grobu) i będzie się modlił tam do boga, jest ukochanym Anubisa...” (F. PETRIE, *Deshasha*, pl. 4); *mrrw nswt pw mrrw jnpw tpj dw.f.pw hrj-hbt nb ju.t(j).f(j) r jr n.(j) s3hw* – „Každy kapłan, który przyjdzie, aby odmówić modlitwy dla mnie jest ukochanym króla, ukochanym Anubisa, który jest na swej górze...” (E. DRIOTON, *Description sommaire des chapelles funéraires de la VI dynastie*, ASAE 43, p. 503); *mrrw nswt jnpw pw hrj-hbt ju.t(j).f(j) r jz*

pn n dt r jr(t) ht hft sš pf n(j) hmt hrj-hbt jr(w) n.(j) pr hft jr f – „Každy lektor, który wejdzie do tego grobu na wieki, aby odprawić dla mnie rytuały zgodnie ze spisem umiejętności lektorów, ten który mnie zaopatrzy, zgodnie ze swoimi uprawnieniami jest ukochanym króla, ukochanym Anubisa...” (Urk I, p. 187,4); *mrrw nswt jnpw pw hrj-hbt jr.t(j).f(j) n.(j) ht 3ht n dhwtj hft sš pf št3 nj hmt hrj-hbt* – „Každy lektor, który odprawi dla mnie rytuały skuteczne Thota zgodnie z tajemnym spisem umiejętności lektorów jest ukochanym króla, ukochanym Anubisa...” (Urk I, p. 186,14-15); *mrrw nswt pw hzju ntr.sn njwtj dd.t(j).sn* – „Ukochanym króla, cieszącym się łaskami boga swego miasta jest každy kto powie...” (Urk I, p. 147, 10-12).

¹⁸ *ju.(j) r wnn m h3jj.tn* – „Będę waszym obrońcą...” (Urk I, p. 205,16); *ju.(j) r wnn m h3jj.sn m hrt-ntr n rdj.(j) hpr ht nb(t) msddt.sn dt* – „Będę ich obrońcą na nekropoli i nie pozwolę nigdy, aby stała się jakakolwiek rzecz, której oni nienawidzą...” (T.G.H. JAMES, *Khentika*, p. 65); *ju.(j) r wnn m h3jj.f.m hrt-ntr m d3d3 njt ntr 3* – „Będę jego obrońcą na nekropoli w sądzie Wielkiego boga...” (Urk I, p. 202,11); *ju.(j) r zbt hr.sn m hrt-ntr* – „Będę ich obrońcą na nekropoli...” (Urk I, p. 122,12).

¹⁹ *jn ju mrjj.tn hzj tn nswt wnn jm3h tn nfr hr ntr 3 nb qrs w m hrt-ntr* – „Czy chcecie, aby król był dla was łaskawy, abyście byli dobrze zaopatrzeni przez Wielkiego boga, pana pochowanych na nekropoli?” (Urk I, p. 205,12-13); *(j)n ju mrjj.tn hzjj tn nswt (...)* *wnn jm3h tn nfr hr ntr 3* – „Czy chcecie, aby król był dla was łaskawy? (...) (Czy chcecie) być dobrze zaopatrzeni przez Wielkiego boga?” (Urk I, p. 205,2; 4); *jn ju mrjj.n.tn hzj tn nswt wnn jm3h tn hr nb jtu.tn m hrt-ntr* – „Czy pragnęliście, aby król był dla was łaskawy? (Czy pragnęliście) być zaopatrzeni przez pana waszych przodków na nekropoli?” (Urk I, p. 217,16-18); *jn ju mrjj.n.tn hzjj tn nswt wnn jm3h tn hr ntr 3* – „Czy pragnęliście, aby król był dla was łaskawy? (Czy pragnęliście) być zaopatrzeni przez Wielkiego boga?” (Urk I, p. 218, 16-17. W wersji 218, 8-9 zapisano: *ir wn mrjj.tn hzjj tn nswt wnn im3h tn hr ntr 3*); *wnn.t.(j).sn šmsw ntr dd.t.(j).sn* – „Towarzyszami boga staną się ci, którzy powiedzą...” (Urk I, p. 112,6-7); *mrrw nswt dd.t.(j).sn* – „Ukochanymi króla będą ci, którzy powiedzą...” (Urk I, p. 255,9-11); *mrrw hzjj sn ntr.sn* – „Ci, którzy pragną, aby ich bóg był dla nich łaskawy...” (Urk I, p. 252,2-5); *mi mrr.tn wnn.tn m šms n ntr.tn njwtj tp t3 dd.tn* – „Jeśli chcecie stać się towarzyszami boga waszego miasta na ziemi, powiedzcie...” (Urk I, p. 268,12-13).

lub przynajmniej wspomnienie jego imienia²⁰.

Teksty „wołania do odwiedzających”, czy raczej „ostrzeżenia dla odwiedzających”, wyróżniały się przede wszystkim tym, iż ich głównym celem nie było nakłonienie ludzi do wypełniania kultu grobowego – choć mogły zawierać i takie treści. Ich głównym zadaniem było ostrzeżenie ludzi, by nie bezczęścili grobu, wchodząc do niego bez oczyszczenia, czy po zjedzeniu rzeczy niemiłych dla ducha na nekropoli, aby nie niszczyli i nie okradali grobu. Argumentem mających ich nakłonić do zaniechania ta-

kich działań miała być groźba zmarłego.

W przypadku „wołania do odwiedzających” inwokacja często była pomijana, bądź stanowiło ją „wołanie do żyjących” lub jego fragment. Następnie umieszczano zdanie warunkowe, którego elementem podrzędnym (warunkiem) było popełnienie przez człowieka złego czynu, a elementem nadrzędnym była groźba²¹. Po przedstawieniu czynów niemiłych zmarłemu, których może dopuścić się osoba odwiedzająca grób, wprowadzano ostrzeżenie²². Następnie w większości tego typu inskrypcji próbowano

²⁰ *št(j) n.(j) mw (...)* *pr(j) n.(j) prt-brw m ntt m-bt.tn* – „Uczynicie dla mnie libacje (...) uczynicie dla mnie prezentacje darów z tego co przynosicie ze sobą...” (Urk I, p. 75,12); *šd(j) n.(j) s3hw pr (...)* *šd(j) n.(j) s3hw...* – „Recytujcie dla mnie formuły przemienienia i (formuły) zaopatrujące (...) recytujcie dla mnie formuły przemienienia...” (Urk I, p. 202,16; 203,1); *dd.tn n.(j) 3 pn n(j) qrs pn hr mw.f* – „Umieście dla mnie wieko tego sarkofagu na nim...” (dosłownie: połóżcie dla mnie wieko tego sarkofagu na jego matce) (Urk I, p. 205,5); *dd.tn n.(j) 3 pn hr mw.f* – „Umieście dla mnie to wieko na sarkofagu...” (Urk I, p. 205, 14); *dd.tn n.(j) t hnt m ntt m-tn f33.tn m-wj.tn wdn.tn m r.tn* – „Dajcie dla mnie chleb i piwo z tego co jest w waszych rękach, przynieście (to) w waszych obu rękach, złożcie ofiarę waszymi ustami...” (Urk I, p. 224,1-3); *stj mw dj t hnt n* – „Uczynicie libacje i dajcie chleb i piwo dla...” (Urk I, p.76,9-10); *dd.tn n hrw.tn hrw s3 n.(j) jm mdt n(j) t prt-brw n.(j)* – „Powiedźcie waszym dzieciom, aby w dniu, w którym przyjdą do mnie, wypowiedziały dla mnie (formuły) prezentacji darów...” (Urk I, p. 218,3-4); *dd.tn h3 m t h3 m hnt n* – „Powiedźcie: Tysiąc chleba, tysiąc piwa dla...” (Urk I, p. 218,1); *dd.tn h3 m t hnt šr mnb(t) n* – „Powiedźcie: Tysiąc chleba, piwa, płótna i odzieży dla...” (J. VANDIER, *Une tombe inédite de la VI dynastie à Akhmim*, ASAE 36, 1936, p. 35, fig. 1.); *dd.t(j) sn h3 (m) t h3 (m) hnt n* – „Ci, którzy powiedzą: tysiąc chleba, tysiąc piwa, tysiąc bydła dla...” (Urk I, p. 112,7; 122,11; 255,11; Urk I, p. 147,12 – prosi o bydło, practwo, płótno i odzież.); *dd.tn h3 (m) t h3 (m) hnt h3 (m) jhw h3 (m) 3pdw h3 (m) ht nbt nfr n* – „Powiedźcie: tysiąc chleba, tysiąc piwa, tysiąc bydła, tysiąc practwa, tysiąc wszystkich dobrych rzeczy dla...” (Urk I, p. 150,1; 268,13-15); *ju.tn r šdt n.(j) prt-brw m dbw n hwt ntr tn m jrt.n n.(j) wd m jrt.tn n.(j) ds.tn* – „Uczynicie dla mnie prezentacje darów pochodzących z tej świątyni, z tego co rozporządzenie przydzieliło dla mnie, z tego co wy sami przydzielicie dla mnie...” (Urk I, p.119,7-10).

²¹ *jr z nb ir.t(j).f(j) ht dw r nw* – „Každy człowiek, który uczyni rzecz złą przeciw temu...” (Urk I, p. 72,4; 58,5); *jr rmtw nbw jr.t(j).sn ht dw* – „Wszyscy ludzie, którzy uczynią rzecz złą...” (P. MONTET, *Les tombeaux diis de Kasr El-Sayed*, Kemi VI, 1936, p. 129); *jr z nb jt.t(j).f(j) jnr m jz pn* – „Každy człowiek, który zabierze kamień z tego grobu...” (Urk I, p. 250,5); *jr z nb šn.t(j).f(j) ht nbt m jz pn* – „Každy człowiek, który zabierze jakąś rzecz z tego grobu...” (Urk I, p. 219,4); *jr z nb šn.t(j).f(j) dbt m jz pn* – „Každy człowiek, który zabierze cegłę z tego grobu...” (Urk I, p. 261,6); *jr s3h nb sr nb rmtw nbw šn.t(j).f(j) jnr nb dbt m jz pn* – „Každy dostojnik, sędzia pokoju, každy człowiek, który zabierze jakiś kamień czy cegłę z tego grobu...” (Urk I, p. 260,13); *jr rmtw nbw q.t(j).sn r jz pw m bw.sn unm.n.sn bw.t bwjt n 3h jqr n w3b.sn n.(j) mj w3b.sn n 3h jqr jr bzst nb.f* – „Wszyscy ludzie, którzy wejdą do tego grobu nieczyści, po tym jak zjedli to co jest najwstrętniejsze dla doskonałego ducha, którzy nie oczyszczą się dla mnie tak jak powinni oczyszczać się dla doskonałego ducha, który czyni to co lubi jego pan...” (Urk I, p. 202,3-5; 50,16); *jr z nb q.t(j).f(j) hr twtw pn m bw.f* –

„Každy człowiek, który przejdzie obok tego posagu będąc nieczystym...” (Urk I, p. 49,8); *jr rmtw nbw q.t(j).sn r jz pn m bw.sn unm.n.sn bw.t bw.t 3h w(j) hpj r hrt-ntr* – „Wszyscy ludzie, którzy wejdą do tego grobu nieczyści, po tym jak zjedli to co jest najwstrętniejsze dla ducha, który przybywa na nekropole...” (Urk I, p. 173,10 – 12) *jr z nb q.t(j).f(j) r jz pn unm.n.f bw.t bw.t 3h* – „Každy człowiek, który wejdzie do tego grobu, po tym jak zjadł to co jest najwstrętniejsze dla ducha...” (Urk I, p. 58,7-8); *jr z nb q.t(j).f(j) r jz pn unm.n.f bw.t bw.t 3h nk.n.f hmw.t* – „Každy człowiek, który wejdzie do tego grobu, po tym jak zjadł to co jest najwstrętniejsze z tego co brzydzi ducha i po tym jak współżył z kobietami...” (D. SILVERMAN, *The Threat-Formula and Biographical Text in the Tomb of Hezi at Saqqara*, JARCE 37, 2000, p. 10, fig. 3b).

²² *wnn.(j) wd^c mdw hn^c.sn hr.s* – „Będę się sądził z nimi odnośnie tej sprawy...” (Urk I, p. 87,15); *wnn.(j) wd^c mdw hn^c.sn hr.s jn ntr 3 m bw n(j) t wd^c mdw jm* – „Będę się sądził z nimi odnośnie tej sprawy przed (obliczem) wielkiego boga, w miejscu, w którym się sądzi...” (Urk I, p. 173,14); *wnn.(j) wd^c mdw hn^c.f m bw n(j) t wd^c mdw jm* – „Będę się sądził z nim w miejscu, w którym się sądzi...” (Urk I, p. 35,3. Porównaj też Urk I, p. 14,10; 58, 10); *wnn.(j) wd^c mdw hn^c.f jn ntr 3* – „Będę się sądził z nim przed obliczem wielkiego boga...” (Urk I, p. 72,5; 73,5; p. 225, 17); *ju.(j) r wd^c mdw hn^c.f m d3d3t jt špsst n(j) t ntr 3* – „Będę sądził się z nim przed kolegium dostojnych ojców wielkiego boga...” (Urk I, p. 202,9); *jr.(j) r wd^c hn^c.f m d3d3t n(j) t ntr 3* – „Będę sądził się z nim przed sądem wielkiego boga...” (Urk I, p. 196,1); *jr.(j) [r] wd^c hn^c.f m d3d3t ntr 3* – „Będę sądził się z nim przed sądem wielkiego boga...” (D. SILVERMAN, *The Threat-Formula and Biographical Text in the Tomb of Hezi at Saqqara*, JARCE 37, 2000, p. 11, fig. 3b); *ju.f.(j) r wd^c hr.s jn ntr 3* – „Będę się sądził (z nim) odnośnie tego przed (obliczem) wielkiego boga...” (Urk I, p. 122,16); *ju.(j) r jtt ts.f mj 3pd* – „Ukręcę mu szyję jak kaczecę...” (Urk I, p. 90,3; 122, 15); *ju.(j) r jtt ts.sn mj 3pd* – „Ukręcę im szyję jak kaczkom...” (Urk I, p. 142,17; 116,7); *ju.(j) r jtt ts.f mi 3pd dij snd.(j) jm.f r m33 3hw tpjw t3 snd.sn n 3h jqr* – „Ukręcę mu szyję jak kaczecę, potem strach przede mną padnie na niego tak, że duchy i żyjący na ziemi zobaczą (to) i poczną strach przed duchem doskonałym...” (Urk I, p. 202,6-8); *ju.(j) r jtt ts.f mj 3pd r m33 nhw snd.sn n 3h jqr* – „Ukręcę mu szyję jak kaczecę, tak że ludzie (to) zobaczą i będą bali się ducha doskonałego...” (Urk I, p. 195,16-17, rekonstrukcja tekstu podana za E. EDEL, *Untersuchungen*, p. 68-69); *ju.(j) (r) dr tpjw sn t3 rrw.sn tpj t3* – „Zgładzę ich potomków i ich posiadłości, które są na ziemi...” (Urk I, p. 218,14); *ju.(j) grt dr tpjw sn t3* – „Zgładzę ich potomków...” (Urk I, p. 256,7); *nn rdj.(j) grg rrw.sn* – „Nie pozwolę, aby ich posiadłość była utrwalona...” (Urk I, p. 256,8); *wnn jrw mjtt r jst.tn jn jmjw-h.tn* – „Podobnie będzie uczynione przeciwko ich grobowi przez ich potomków...” (Urk I, p. 46,12); *[wnn jrw mjtt] r jst.tn* – „Podobnie będzie uczynione przeciwko ich grobowi...” (Urk I, p. 202,1; 261,16).

nakłonić odwiedzających do uszanowania grobu i woli zmarłego, w zamian za co obiecywano te same łaski i opiekę, które wspomniano w drugiej części „wołania do żyjących”²³.

Inskrypcja zawierająca „ostrzeżenie dla odwiedzających” została zapisana na fasadzie kaplicy grobowej wezryra z początków VI dynastii – Merefnbefa. Kaplica ta została odkryta w 1997 roku podczas prac wykopaliskowych prowadzonych przez polsko-egipską misję archeologiczną pod kierunkiem profesora Karola Myśliwca²⁴.

Fasada kaplicy posiadała podwójne nadproże. Nadproże zewnętrzne zawierało tytuły zmarłego, natomiast nadproże wewnętrzne (Fig. 1), które umieszczone było bezpośrednio nad wejściem do kaplicy grobowej, pokryte było warstwą zaprawy gipsowej, w której wyrzeźbiono w reliefie wklęsłym, a następnie wypełniono niebieską farbą, podzielony na 4 linie tekst zawierający formułę *hṯp di nswt* (dwie pierwsze linie), oraz fragment tzw. wołania do odwiedzających (linia następna). Ostatnia linia zawiera epitety „doskonałego ducha”, którym jest zmarły. Każda z linii zakończona była jednym z imion zmarłego – Unisanch, Fefi i Merefnbef, które występuje dwa razy – w pierwszej i ostatniej linii. Od strony północnej, z boku

inskrpcji umieszczono przedstawienie zmarłego oraz wymieniono jego najważniejsze funkcje²⁵.

Powierzchnię fasady usytuowanej pod nadprożem, po obu stronach wejścia, również pokryto cienką warstwą gipsu. Górną część tej powierzchni wysokości ok. 61 cm zajmuje zapisany w 51 kolumnach tekst hieroglificzny, natomiast pod nim umieszczono 8 przedstawień wezryra kroczącego w kierunku wejścia do kaplicy, podzielonych pionowymi pasami inskrypcji zawierających tytułaturę Merefnbefa. Dekoracja ta została wykonana w reliefie wypukłym, pokrytym kolorową polichromią.

Tekst zapisany na fasadzie, po obu stronach wejścia do kaplicy grobowej, zawiera prócz szeregu epitetów zmarłego i tzw. „idealnej autobiografii”, elementy „ostrzeżenia dla odwiedzających”. Inskrypcje zapisane po obu stronach fasady mają swój początek przy wejściu do kaplicy.

Tekst umieszczony po stronie południowej rozpoczyna się od formuły zapisanej w 1 os. l. poj., która mówiła o tym jak doskonałym, znającym wszelkie tajemnice i sekrety magii, duchem jest Merefnbef. Następnie, począwszy od 9 do 13 kolumny umieszczono tekst tzw. „ostrzeżenia dla odwiedzających”.

Tłumaczenie „ostrzeżenia dla odwiedzających” z fasady kaplicy grobowej Merefnbefa (Fig. 2):

kolumna 9	<i>j šmw [ḥnḥw]</i> O! Wy przechodzący ^a [którzy żyjecie.] ^b
kolumna 10	<i>jr rmtw nbw jr.t(j).sn [ḥt dw]</i> Odnosnie każdego człowieka, który uczyni [rzecz złą] ^c
kolumna 11	<i>r jz pn r prt - hrw r ḥmw-k3</i> przeciwko ^d temu grobowi, przeciwko ofiarom, przeciwko kapłanom kultu grobowego, ^e
kolumna 12	<i>jw.(j) r jrt n.f pḥw(j) hr.s r-gs.s[n n]</i> ja uczynię dla niego koniec ^f w związku z tym w ich obecności. ^g Nie
kolumna 13	<i>dij n.(j) snd jm.f r m33</i> padnie na mnie strach przed tym, aby zobaczyli (to)
kolumna 14	<i>tpjw sn t3 snd.sn n 3ḥ(w)</i> ich potomkowie. Poczują strach przed duchami ^h
kolumna 15	<i>msw.t(j).sn [m t3 p]n r-dr.f</i> które odrodzą się na całej [ziemi]. ⁱ

²³ *jw.(j) ḥ3j.f m d3d3t it špsst n(j)t ntr ʿ3* – „Będę jego obrońcą przed kolegium dostojnych ojców wielkiego boga...” (Urk I, p. 174,3); *(jw.j) r ḥ3j.f m d3d3t ntr ʿ3* – „Będę jego obrońcą przed kolegium wielkiego boga...” (Urk I, p. 197,18); *njj rdj.(j) ḥpr msdd.t.f nb dt* – „Nie pozwolę, aby stało się to czego on nienawidzi na wieki...” (Urk I, p. 174,5); *njj rdj.(j) ḥpr ḥt nbt msdd.t.f dt* – „Nie pozwolę, aby stała się jakaś rzecz, której on nienawidzi na wieki...” (Urk I, p. 88,4); *nn rdj.(j) ḥpr ḥt nbt msdd.t.sn dt* – „Nie pozwolę, aby stała się jakaś rzecz, której oni nienawidzą na wieki...” (T.G.H. JAMES, *Khentika*, p. 65); *jr swt z nb ʿq.t(j).f(j) r jz pn wʿb.f mj wʿb.f jr ḥwt n(j)t ntr ʿ3* – „Każdy człowiek natomiast, który wejdzie do tego grobu, który oczyszcza się, podobnie jak oczyszcza się dla świątyni wielkiego boga...” (Urk I, p. 147,1-2).

²⁴ K. MYŚLIWIEC, *Saqqara, Excavations 1997*, PAM 9, Reports 1997, 1998, p. 90-99; *idem*, *A New Mastaba. A New Vizier*, *EgArch* 13, 1998, p. 37-39; *idem*, *Aleja zaślubionych po zachodniej stronie najstarszej piramidy – odkrycia w Saqqarze*, *Meander* 3, 1998, p. 231-251; *idem*, *Five Wives and a Girlfriend*, *Discovering Archaeology*, July-August 1999, p. 54-67; *idem*, *Nowe odkrycia przy najstarszej piramidzie świata*, *Świat Nauki* 8, 1999, p. 28-37; *idem*, *New Faces of Saqqara*, *Tuchów* 1999; *idem*, *Vizir de Saqqara*, *L'Archéologue, Archéologie Nouvelle* 42, Juin-Juillet 1999, p. 47-49; *idem*, *Saqqara, Excavations 1998*, PAM 10, Reports 1998, 1999, p. 81-89

²⁵ K. MYŚLIWIEC, K. KURASZKIEWICZ, *Recent Polish-Egyptian excavations in West Saqqara*, in: *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, Praha 2000, p. 502

- a) Wyraz *šmw* zakończony determinatywem trzech siedzących mężczyzn oraz końcówką l. mnogiej *w*²⁶, pomimo braku zaświadczenia podobnego zapisu w analogicznych tekstach, należy tłumaczyć jako imiesłów imprefektywny strony czynnej od czasownika *šm*²⁷ (Fig. 3).
- b) W miejscu tym znajduje się lakuna zakończona determinatywem trzech siedzących mężczyzn (A1 – według listy znaków A.H. Gardinera²⁸), sugerującym iż wyraz, który był przed nim zapisany to rzeczownik, bądź imiesłów określający grupę ludzi. Kształt tej lakuny i jej wielkość nie pozwalają na jednoznaczną rekonstrukcję (Fig. 4), podobnie jak porównanie z analogicznymi tekstami z tego okresu²⁹. Proponuję tu rekonstrukcję imiesłowu *nhw* ze względu na to, iż jest najczęściej występującym imiesłowem w podobnych inwokacjach, a także ze względu na to, iż w lakunie jest zbyt mało miejsca na bardziej rozbudowane wyrażenie.
- c) Rekonstruuje *ht dw* poprzez analogię do innych tekstów³⁰.
- d) Wyrażenie *iri r* „czynić przeciwko, działać przeciw”³¹.
- e) Na końcu kolumny widoczny jest fragment determinatywu siedzącej postaci męskiej (A1).
- f) Wyrażenie *frj pñwj* jako „uczynić koniec, zakończyć” jest niezwykle rzadkie³².
- g) W lakunie znajdującej się na końcu 12 kolumny

(Fig. 5) uzupełniony został ostatni znak zaimka sufigowanego *sn* oraz partykuła negacji *n* strony biernej czasownika *wdj* zapisanego w następnej kolumnie. Dosłowne tłumaczenie tego fragmentu – „Nie dana będzie dla mnie obawa (strach) odnośnie tego, aby zobaczyli (to) ich potomkowie...”

- h) Forma *šdm.f* prospektywnego, strony biernej³³. Użycie dopełnienia dalszego różni to zdanie od wyrażen znajdujących się w dwóch innych grobowcach – Anchmahora z Sakkary – *dij šnd.(j) jm.f r m33 3hw tpjw t3 šnd.sn n 3h jqr* – „Strach przede mną padnie na niego, tak że duchy i żyjący na ziemi zobaczą (to) i poczują strach przed duchem doskonałym...”³⁴, Kagemeni – *ju.(j) r jtt ts.f mj 3p^c r m33 nhw šnd.sn n 3h jqr* – „Ukręcę mu szyję jak kacze, tak że ludzie (to) zobaczą i będą bali się ducha doskonałego...”³⁵. Podobną treść umieszczono w inskrypcji Nenki: *ju.(j) r rdit šnd nhw nbw tp t3 pn (...) n 3hw jmjw jmntt* – „Sprawię, że wszyscy żyjący na ziemi będą bali się duchów, przebywających na Zachodzie...”³⁶. Wyraz *3h* został zapisany bez determinatywu liczby mnogiej, pomimo iż w następnej kolumnie zapisano odnoszącą się do niego formę *šdm.tj.sn* z zaimkiem sufigowanym liczby mnogiej³⁷.
- i) Dosłownie „na ziemi, aż do jej granic”³⁸. Uzupełniam lacunę *m t3 pn* ze względu na ślady znaku *t3* oraz *pn* (Fig. 5).

²⁶ Odnośnie zapisu końcówki *w* po determinatywie trzech siedzących mężczyzn patrz – E. EDEL, *Altägyptische Grammatik* [An Or vol. 34/39], Roma 1955/64, vol I-II, § 274. (dalej cytowane jako *Grammatik*).

²⁷ A. ERMAN, H. GRAPOW, *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, Leipzig 1926-1931, IV, pp. 462,8-10; 464,3 (dalej cytowane jako Wb). W kwestii tłumaczenia tego słowa jako „passing by” Cf. E. EDEL, *Hieroglyphische Inschriften des Alten Reiches* [Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften vol. 67], Opladen 1981, p. 69; H. GOEDICKE, *Die Privaten Rechtsinschriften aus dem Alten Reich*, Wien 1970, p. 113, 116; pl. XII

²⁸ A.H. GARDINER, *Egyptian Grammar*, Oxford 1994, p. 442

²⁹ J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants*, p. 24, 56-60, 63, 66, 69-71; M. LICHTHEIM, *Maat*, p. 156-189. Porównaj także przyp. 16.

³⁰ Porównaj przyp. 21

³¹ Wb I, p. 108,18; 111,20; Odnośnie analogicznych inskrypcji patrz przyp. 21. Porównaj także N. KLOTH, *Die (auto-)biographischen Inschriften des ägyptischen Alten Reiches: Untersuchungen zu Phraseologie und Entwicklung*, SAK 8, 2002, p. 88-90. (Dalej cytowane jako *Die (auto-)biographischen Inschriften*).

³² E. EDEL, *Grammatik* § 937; T.G.H. JAMES, *Khentika*, p. 37-41; S. MORSCHAUSER, *Threat-Formulae in Ancient*

Egypt, Baltimore 1991, p. 87; tłumaczenie „wydać wyrok śmierci na kogoś” proponowane przez H. GOEDIVCKE, *Juridical Expressions of the Old Kingdom*, JNES 15, 1956, p. 27-29, wydaje się mało prawdopodobne.

³³ E. EDEL, *op. cit.*, § 555c. Odnośnie zapisu czasownika *wdj* patrz: *ibidem* § 533,4; 579; 599; 602; 693; 1154; J.P. ALLEN, *The Inflection of the Verb in the Pyramid Texts*, Malibu 1984, p. 719; E. EDEL, *Untersuchungen*, p. 13-14

³⁴ Urk I, p. 202, 6-8. Porównaj tłumaczenia: J.S. GARNOT, *L'appel aux vivants*, p. 28-29; A.H. GARDINER, K. SETHE, *Egyptian Letters to the Dead*, London 1928, p. 10; E. EDEL, *Untersuchungen*, p. 13-14; A. BADAWY, *The tomb of Nyhetep-Ptah at Giza and the Tomb of Ankhmahor at Saqqara*, London 1978, p. 43-44; N. KANAWATI, A. HASSAN, *Ankhmahor*, p. 63.

³⁵ Urk I, p. 195,16-17. Rekonstrukcja tekstu podana za E. EDEL, *Untersuchungen*, p. 68-69

³⁶ E. EDEL, *op. cit.*, p. 14; A.H. GARDINER, K. SETHE, *loc. cit.*

³⁷ E. EDEL, *Grammatik*, § 682; Wb II, p. 137,7-8

³⁸ E. EDEL, *op. cit.*, § 381; J.P. ALLEN, *Middle Egyptian. An Introduction to the Language and Culture of Hieroglyphs*, Cambridge 2002, § 6.7. Odnośnie formy *ms(j).wt(j).sn* patrz – E. EDEL, *op. cit.*, § 681; 682

Po tym tekście zapisano słowa typowej idealnej autobiografii, znanej z analogicznych inskrypcji z tego okresu, a także z czasów późniejszych³⁹. W trzech ostatnich kolumnach tego tekstu zachowały się pojedyncze słowa, które pozwalają na rekonstrukcję, jedynie dzięki znanej nam analogicznej inskrypcji wezyra *Mḥw*⁴⁰.

Inskrypcja umieszczona na północnej części fasady kaplicy Merefnebefa rozpoczyna się słowami opisującymi cnoty osoby ukochanej przez króla. Następnie, w kolumnach od 5 do 12, przedstawione jest życzenie Merefnebefa, aby nikt inny – ani jego dzieci, ani brat, ani kapłani kultu grobowego – nie został pochowany w tym grobie, gdyż w przeciwnym razie spotka go sroga kara. Będzie się sądził z nim w związku z tą sprawą przed majestatem Wielkiego Boga, będzie to bowiem sprawca jego cierpienia. W dalszej części inskrypcji Merefnebef uzasadnia swoje pragnienie, wspominając o łasce króla, dzięki której mógł wybudować ten grób oraz o osobach, które pracowały przy jego budowie.

Zabezpieczenie grobu przed ewentualnym zniszczeniem, zbezczeszczeniem, bądź uzurpacją wydaje się być sprawą szczególnej wagi dla Merefnebefa, gdyż tekst „ostrzeżenia dla odwiedzających” nie jest jedynym tekstem o tym charakterze umieszczonym w jego grobie. Podobny charakter ma, zapisane na północnej stronie

fasady, życzenie, aby nikt inny nie został pochowany w tym grobie. Ponadto, wśród inskrypcji umieszczonych na nadprożu Merefnebefa umieścił apel do wszystkich ludzi wchodzących do jego grobu o zachowanie czystości i powstrzymanie się od spożywania pokarmów, które są niemiłe dla ducha na nekropoli (Fig. 1).

Wśród inskrypcji umieszczonych w kaplicy grobowej Merefnebefa „wołanie do żyjących” zdecydowanie ma charakter „wołania do odwiedzających”, czy raczej „ostrzeżenia dla odwiedzających”. Nie prosi on ani o złożenie ofiary, ani o zmówienie modlitwy, ani o odprawienie rytuałów przemienienia dla zmarłego czy wspomnienie jego imienia. Jego apel zawiera jedynie przestrogi dla osób, które nie uszanują jego woli, zbezczeszczą grób, uczynią coś złego, bliżej niesprecyzowanego, względem tego grobu, składanych ofiar, czy kapłanów kultu grobowego. Zawiera także ostrzeżenie dla ewentualnych uzurpatorów jego grobu. Argumentem przemawiającym za spełnieniem jego prośby miało być jego życie, które wiódł zgodnie z *mꜣꜥ*, ciesząc się łaską króla i bogów, a także fakt, że po śmierci stał się duchem doskonale zaopatrzonym we wszystkie rzeczy potrzebne duchowi w zaświatach, czyli osobą zasługującą na szacunek i przychyłność ludzi nawet po śmierci⁴¹.

³⁹ E. EDEL, *Untersuchungen*, p. 39-50; H. GOEDICKE, *The Egyptian Idea of Passing from Life to Death*, *Orientalia* 24, Rome 1958, p. 225-239; E. DORET, *The Narrative verbal System of Old and Middle Egyptian*, Geneve 1986, p. 69, 151-152, 168; M. LICHTHEIM, *Ancient Egyptian Autobiographies chiefly of the Middle Kingdom. A Study and an Anthology*, Freiburg 1988, p. 6-7; N. KLOTH, *Die (auto-)biographischen Inschriften*, p. 54-104. (W publikacji tej zawarta jest wcześniejsza literatura dotycząca tego tematu).

⁴⁰ Z. HAWASS, *An Inscribed Lintel in the Tomb of the Vizier Mehu at Saqqara*, *Ling Aeg* 10, 2002, p. 219-224; N. KLOTH, *Die (auto-)biographischen Inschriften*, p. 48-49, 56, 58-59, dok. 37, fig. 3; H. ALTENMÜLLER, *Die Wandarstellung im Grab des Mehu in Saqqara*, Mainz 1998, p. 31, 88, fig. 1

⁴¹ Wśród tekstów „wołania do żyjących” często odwoływano się w uzasadnieniu prośby do pozytywnych cech charakteru oraz umiejętności właściciela grobu np.: *jnk zš jqr n(j) mrwt nfr hr st jb jw(j) sdr.n rmt nbw šptj r.f* – „Jestem doskonałym pisarzem, ukochanym, o pięknym obliczu, spokojny usposobieniem, z powodu którego żaden człowiek nie spędził nocy (będąc) złym...” (Urk I, p. 186,16-17); *jnk mrjj rmt n zp hw.t(w).(j) m-b3h sr nb dr mst.(j) n zp jt.(j) ht rmtw nbw m ꜣw3 jnk jr hzz.t*

rmt nbw – „Ja jestem ukochanym ludzi, nie byłem pobity przed obliczem żadnego dostojnika od czasu moich narodzin, nie zabrałem (żadnej) rzeczy innych ludzi siłą, jestem tym, który czyni to co chwala wszyscy ludzie...” (Urk I, p. 75,13-16); *[n] zp dd.(j) ht nbt dw(t) (n) nswt (...) jw jqr šd.n.(j) (...) mr.(j) nfr n.(j) hr ntr hr rmtw* – „Nie powiedziałem żadnej złej rzeczy o królu (...) zaiste, recytowałem (...) pragnę, aby imię moje było piękne przed bogiem i przed ludźmi...” (Urk I, p. 203,2-3); *jnk Hnkꜣ dd nfr(t) bnr(t)* – „Jestem Henku, mówiący to co dobre i słodkie...” (Urk I, p. 76,8); *jnk 3h jqr jw.(j) rh.k(wj) 3ht nbt n.(j) m hrt-ntr* – „Ja jestem duchem doskonałym. Znam wszystko to co jest dla mnie przydatne na nekropoli...” (Urk I, p. 218, 6); *jnk 3h jqr ꜣpr hrj-hbt rh r.f* – „Jestem doskonale wyposażonym duchem, kapłanem lektorem znającym jego słowa...” (Urk I, p. 122,12-13) *jnk 3h ꜣpr r 3h nb sꜥ r sꜥ nb p3w hpr jnk jm3hw hr nswt hr ntr.f* – „Jestem duchem wyposażonym lepiej niż wszystkie inne duchy, dostojnikiem (lepszym), niż wszyscy inni dostojnicy, którzy kiedykolwiek istnieli. Jestem zaopatrzony przez króla, przez swego boga...” (Urk I, p. 223,6 -9); *dd.(j) m mdw mꜣꜥ [n]n dd.(j) s(j) m ꜣ3-r* – Mówię słowami prawdy, nie mówię tego, aby się przechwalać (dosłownie: jako samochwalstwa)...” (Urk I, p. 224,18).

THE “APPEAL TO THE LIVING” – AN INSCRIPTION FROM THE TOMB OF MEREFNEBEF IN SAQQARA
SUMMARY

Texts belonging to the category called *appeal to the living* or *l'appel aux vivants* are first attested among the tomb inscriptions in the Fifth Dynasty. In later periods, one can find them also on stelae and sarcophagi. The purpose of writing such texts in a funerary context was to encourage visitors and passers-by to fulfil the funerary cult – to make an offering, to recite an offering prayer, to perform rites of transformation for the dead. In this type of inscriptions there is a separate group of texts: the address to visitors, applied to people responsible for performing rituals of the funerary cult. These texts include promises and threats that should restrain people from engaging in the profanation of the tomb.

In 1997, the funerary chapel of vizier Merefnebef

from the early Sixth Dynasty was discovered by a Polish-Egyptian archaeological mission directed by professor Karol Myśliwiec, excavating to the west of the pyramid complex of Netjerykhet at Saqqara. The tomb owner's address to visitors forms part of the text written on the southern part of the façade of the chapel. The present paper contains a translation of this appeal with a suggested reconstruction of the destroyed fragments based on a comparative analysis of similar Old Kingdom texts. Inscriptions containing threats and warnings addressed to visitors are also found on the northern part of the façade and on the lintel. Merefnebef apparently attached considerable importance to this magical form of protecting his tomb from devastation, profanation and usurpation.

PLANSZA 22

Fig. 1. Nadproże kaplicy grobowej Merefnebefa. Fot. Zbigniew Kość

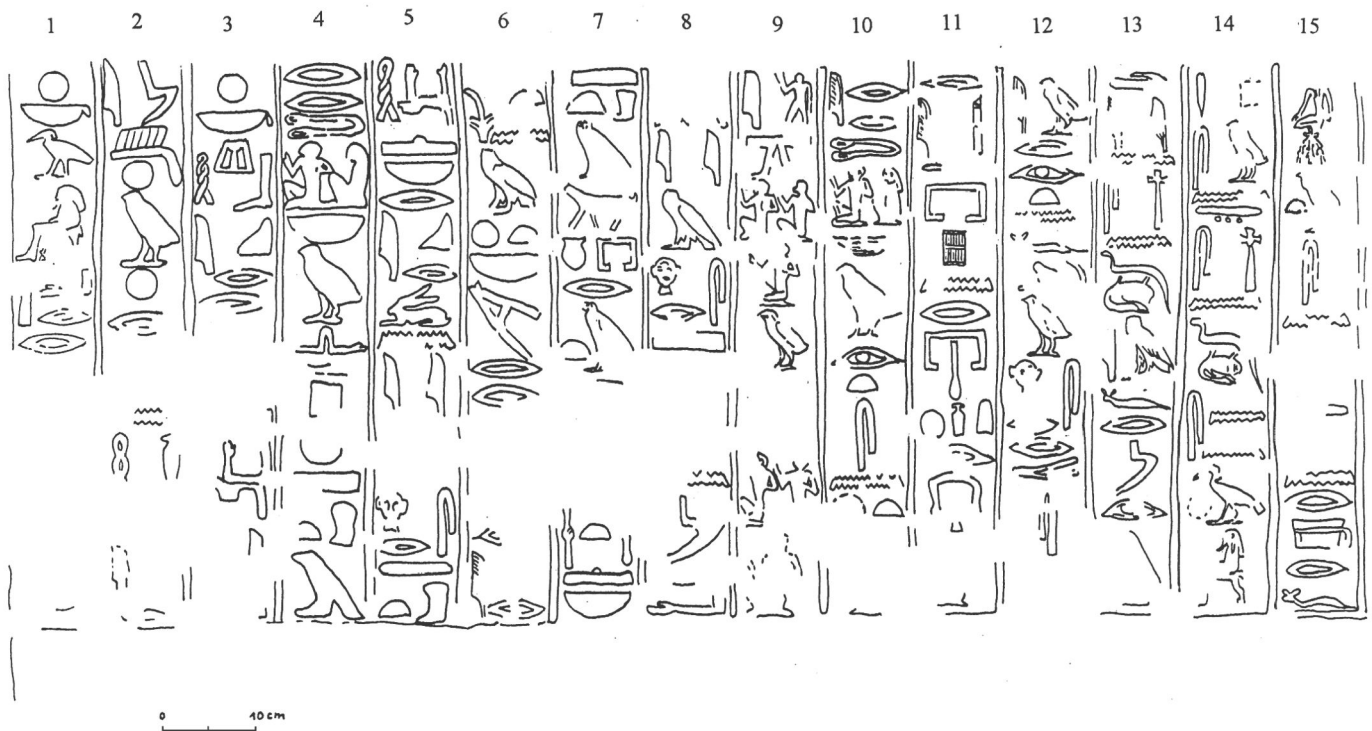

Fig. 2. Południowa część fasady kaplicy grobowej Merefnebefa. Rys. Kamil Omar Kuraskiewicz

Fig. 3. Południowa część fasady kaplicy grobowej Merefnebefa (kolumny 9-10).
Fot. Zbigniew Kość

Fig. 4. Południowa część fasady kaplicy grobowej Merefnebefa. Fot. Zbigniew Kość

Fig. 5. Południowa część fasady kaplicy grobowej Merneferbefa (kolumny 12-15). Fot. Zbigniew Kość